Lärarhandledning

Att undervisa elever med fosterskador av alkohol, Fetal Alcohol Spectrum Disorders, FASD

Adapted and reprinted with the permission of the Province of British Columbia.
Originaltitel: Teaching Students with Fetal Alcohol Syndrome/Effects:
A Resource Guide for Teachers.

Översättning: Katarina Wittgard, 2005
© Katarina Wittgard och FAS-föreningen
Kopiering och vidarespridning av materialet förbjudet

Redigeringsexemplar

Innehåll

1. Förord ... 7
2. Terminologi ... 9
3. Att undervisa elever med FASD ... 11
   Elevens behov ... 11
   Karakteristiska egenskaper ... 11
   Kognitiv förmåga ... 12
   Social och känslomässig förmåga ... 12
   Fysisk förmåga ... 12
   Fallbeskrivningar ... 13
4. Elevens egna resurser ... 14
5. Orsak och verkan ... 16
6. Uppmärksamhet och koncentration ... 19
7. Minne ... 21
8. Social kompetens ... 23
9. Motorik ... 27
10. Språkutveckling ... 29
11. Att läsa och skriva ... 33
12. Matematik ... 35
13. Naturorientering ... 37
14. Skapande verksamhet ... 41

Bilagor

1. Fallbeskrivning Jonas ... 41
2. Fallbeskrivning Jenny ... 43
3. Vanliga misstolkningar ... 45
4-10 Checklistor:
   4. Anpassningsförmåga ... 47
   5. Minne ... 49
   6. Språklig förmåga ... 51
   7. Motorik ... 53
   8. Matematik ... 55
   9. Naturvetenskap ... 57
   10. Skapande verksamhet ... 59
11. Enkla frågor att diskutera ... 61
12. Anteckningar från första mötet ... 63

Denna handledning är en översättning av en kanadensisk lärarhandledning med titeln Teaching Students with Fetal Alcohol Syndrome/Effects: A Resource Guide for Teachers, utvecklad av Ministry of Education, Province of British Columbia 1996. **https://www.fasdoutreach.ca/resources/all/t/teaching-students-with-fetal-alcohol-syndrome-effects-a-resource-guide-for-educators**

Några textavsnitt, exempelvis förord, vissa förklaringar samt hänvisningar och kommentarer som rör svenska förhållanden, ingår inte i originaltexten.

Förord

Skolan har ett stort och viktigt uppdrag men saknar ofta förutsättningar att möta behoven hos barn med alkoholrelaterade fosterskador. Den här Lärarhandledningen har därför tagits fram som ett verktyg och den kan användas av såväl lärare som annan skolpersonal. För att skapa samsyn kring det enskilda barnets behov och förmågor är det en stor fördel om även föräldrar och andra som möter barnet i vardagen tar del den.

FAS-föreningen har under flera decennier utarbetat olika typer av informationsskrifter och stödmaterial. Underlag hämtas alltid från säkra källor och genomgår dessutom kvalitetskontroll, i förekommande fall även vetenskaplig faktagranskning, innan det publiceras. FAS-föreningen har tagit fram detta material med en kanadensisk lärarhandledning som förlaga. Den har översatts, bearbetats samt anpassats till svenska förhållanden.

2. Terminologi

Fetalt alkoholsyndrom, FAS, beskrevs första gången 1968 och är sedan 1973 en medicinsk diagnos (Q86). Ordet **fetal/fetalt** kommer av latinets fetus som betyder foster, **syndrom** anger att flera symtom eller kännetecken uppträder tillsammans. Diagnosen FAS kan ställas när vissa kriterier är uppfyllda. Om inte alla kriterierna är uppfyllda används begreppet Fetal Alcohol Spectrum Disorders, FASD som på svenska översätts med Fetala alkoholspektrumstörningar. Ordet **spectrum** anger att skadorna kan vara mer eller mindre omfattande och ha olika utbredning, **disorders** betyder avvikelser/skador.

Paraplybeteckningen FASD omfattar alltså alla former av fosterskador som är orsakade av alkohol och det är den term som fortsättningsvis används i detta dokument.

3. Att undervisa elever med FASD

Elevens behov

Dåligt uppförande och andra beteenden som är en följd av FASD kan vara tålamodsprövande och frustrerande även för den mest erfarne lärare. Elever med FASD reagerar ofta oförutsägbart, till exempel vid tillrättavisningar. De kan reagera positivt i en undervisningssituation vid ett tillfälle, men negativt i en liknande situation vid ett annat tillfälle. Elever med FASD har dessutom svårt att förstå orsak och verkan och att anpassa sig till nya omständigheter. Alltsammans är exempel på sådant som lärare och andra ofta misstolkar och följden blir att elevens beteende blir ännu värre. (Se bilaga med listan över vanliga misstolkningar av typiska beteenden)

En förutsättning för att förstå hur en elev med FASD exempelvis upplever stress, får utlopp för anspänning, hanterar motgångar och reagerar på förändringar, är att man gör noggranna observationer. Det ger viktig information om vilka behov eleven har och vilka ansträngningar han eller hon faktiskt gör. Det ger också idéer om hur man kan arbeta mer framgångsrikt och hur man bygger upp en miljö som ger bästa möjliga förutsättningar för eleven att prestera väl.

Träning av grundläggande sociala färdigheter och ”gott uppförande” bidrar till att skapa extra struktur åt eleven. Undervisningen sker bäst i vardagliga sammanhang och en lugn stödjande inlärningsmiljö är av största vikt. Genom att stimulera alla sinnen och utnyttja hjärnans olika delar för inlärningen får eleven bättre möjligheter att ta till sig kunskap.

Varje elev med FASD har unika behov och läraren måste därför planera individuella strategier för undervisningen utifrån var och en. Dock kan många metoder som fungerar bra för andra elever med särskilda behov även användas för elever med FASD. Den här guiden är utformad som en hjälp för lärare att identifiera de specifika svårigheter elever med FASD ställs inför i skolan och utifrån det planera lämpliga insatser.

Genom att skapa inlärningsmiljöer som svarar mot behoven hos elever med FASD kan man som lärare göra mycket för att eleverna får den hjälp de behöver och därmed kan klara sig i skolan och med tiden ute i samhället!

Karakteristiska egenskaper

Alkoholrelaterade fosterskador påverkar olika individer på olika sätt och i varierande grad. Elever med FASD utgör därför inte en homogen grupp utan varje individ representerar en unik och komplex kombination av färdigheter och brister som bland annat visar sig på följande områden:

Kognitiv förmåga

Begåvningsnivån varierar starkt hos personer med FASD. En del klarar en normal skolgång med minimal extra hjälp, andra behöver mycket stöd, särskola eller träningsskola. Hos elever med FAS har man dokumenterat en variation i IQ mellan 29-120 och hos elever med FAE en variation mellan 42-142. Gränsen för vad man brukar betrakta som utvecklingsstörning är ungefär IQ 70.

Andra svårigheter som ofta observeras hos elever med FASD

- Inlärningssvårigheter
- Svårigheter att se ordningsföljder
- ADHD
- Dåligt minne
- Svårigheter att förstå sammanhang, orsak och verkan, motsatser och likheter
- Dålig förmåga att generalisera

Social- och känslomässig förmåga

Elever med FASD kan uppvisa en rad avvikande reaktioner, särskilt i obekanta situationer, liksom om de blir stressade eller frustrerade. Oron kan leda till tillbakadragenhet, alternativt utbrott eller andra typer av utagerande beteende som kan vara självdestruktivt eller skada andra. Särskilt mindre barn med FASD har ofta svårt att hantera förändringar i de dagliga rutinerna och kan få svåra aggressionsutbrott. Ungdomar med FASD har benägenhet för depressioner, de har dåligt omdöme och är impulsiva. De beskrivs ofta som godtrogna och omogna och blir lätt offer för trakasserier.

Andra vanliga reaktioner och beteenden hos barn med FASD

- Stöld, lögn och trots
- Oförmåga att förutse och/eller förstå konsekvenser av sitt beteende
- Lättpåverkad och lättledd
- Svårighet att få och behålla vänner
- Överdriven vänskaplighet och familjärt sätt mot främlingar
- Påstridighet och envishet

Fysisk förmåga

Grundläggande fysiska funktioner kan vara avvikande hos personer med FASD. Detta kan exempelvis resultera i:

- Hög smärttröskel vilket medför att allvarliga skador/sjukdomstillstånd inte alltid upptäcks
- Nedsatt förmåga att känna hunger, törst och utmattning
- Okänslighet för extrema temperaturer
- Svårighet med syn-/rumsuppfattning och balans

Enskilda elever med FASD kan ha stor framgång i individuella sporter som kräver god grovmotorisk koordinationsförmåga, exempelvis skidåkning, simning och rollerbladeåkning (se kapitlet om Motoriska färdigheter). Andra har betydande förseningar i såväl finsom grovmotorisk utveckling, vilket påverkar hela den fysiska förmågan. I lindriga fall kan förseningar i den motoriska utvecklingen innebära problem med att knyta skosnören eller skriva prydligt. I allvarligare fall kan barnet exempelvis ha haft svårigheter att lära sig tugga och svälja fast föda.

Individer med FASD har oftare än andra olika medicinska problem, så som

- Synsvårigheter
- Hörselnedsättning
- Hjärtproblem
- Tillväxthämning
- Neurologiska störningar, exempelvis kramper
- Onormal utveckling av skelett och/eller leder

Lärare bör vara uppmärksamma på att många av dessa hälsotillstånd direkt kan påverka elevens inlärningsförmåga och skolresultat. I vissa fall kan den medicinska utredningen ge skolan vägledning vid planering av undervisningen.

Elever med FASD har en styrka i sin beslutsamhet, musikalitet och konstnärlighet. Genom deras önskan att vara ”duktiga” i kombination med humor, kreativitet och omsorg för människor och djur kan de tillföra mycket positivt till skolan. Det är viktigt att ta tillvara sådana egenskaper liksom att fundera över vilket utgångsläge eleven startade med, var han eller hon står i dag och vilka de långsiktiga målen är för framtiden. Eleven kan behöva hjälp med att utveckla och stärka sin självbild, till exempel genom att få positiva upplevelser av inlärningen. Det är därför angeläget att skapa en undervisningsmiljö där eleverna kan få sådana upplevelser så ofta som möjligt.

Fallbeskrivningar

Kevin och matteuppgifterna

Kevin, som har diagnosen FAS, går i tredje klass. Han hade alla rätt på multiplikationstalen på måndagen och fick mycket beröm för det. Två dagar senare fick han en jämförbar uppgift men missade nästan hälften av talen. Hans lärare kände väl till att inlärningsförmågan hos elever med FASD kan vara ojämn och variera från dag till dag. Hon lyckades därför övertyga Kevin om att han var duktig i alla fall och hjälpte honom sedan att repetera uppgifterna. Eftersom Kevin gillar sin lärare och känner sig trygg i den avstressande miljön fortsätter han, trots många misslyckanden, att se fram emot att gå till skolan varje dag.

1994, Debra L. Evenson, M.A.

Sandras förseningar

Sandra, som går i åttonde klass och har FASD, har en begåvningsnivå som ligger på medel eller över medelnivå. Hon var förut ständigt försenad till första lektionen, även om hennes mamma körde henne till skolan i tid. Lärarna hade upprepade gånger talat med Sandra om att man måste ta ansvar för att komma i tid. Man hade även inrättat ett system där hon fick poäng för att komma i tid medan försenad ankomst fick tas igen efter skoldagens slut. Sandra blev dock mycket stressad av poängsystemet och fick svårt att sova om nätterna.

En dag såg en av skolans personal Sandra när hon klev ur sin mammas bil utanför skolan. Hon gick direkt till sitt skåp för att plockade fram sina böcker. Det var många andra eleverna runt omkring henne som skränade och ljudnivån ökade. Sandra blev mer och mer frustrerad medan hon försökte stänga ute oväsendet och samtidigt samla ihop sitt material. När klockan ringde och det blev tyst kunde Sandra slappna av och åter koncentrera sig på det hon höll på med. Hon rafsade ihop sina saker och rusade till sin lektion – försenad förstås. När hon kom in blev hon tillbakaskickad eftersom hon glömt sin hemuppgift i skåpet. Efter 10 minuters letande började hon gråta. En lärare, som var insatt i hennes bristande organisatoriska förmåga och svårigheter att bearbeta information, iakttog henne och kunde hjälpa henne att organisera innehållet i skåpet. Tillsammans sorterade de materialet till varje ämne för sig och la det i olikfärgade mappar. Efter detta kunde Sandra gå till sitt skåp innan varje lektion och direkt plocka fram rätt mapp. Genom att Sandra fick stöd och uppmuntran att undvika denna stressituation slapp hon också att komma för sent till lektionerna i fortsättningen.

Debra L. Evenson, M.A. 1994

Aron och skolans regler i teori och praktik

Aron har FAS och går i nionde klass. Han har blivit utskickad från skolmatsalen femton gånger under höstterminen på grund av sitt uppförande och sin brist på samarbetsvilja i samband med måltiderna.

När en specialpedagog med insikt i FASD-problematiken ber Aron att berätta hur det är i skolan, svara han: ”Magister Williams tycker inte om mig. Han skäller alltid på mig inför alla de andra eleverna. Jag hatar honom.” Pedagogen ber Aron berätta om vilka regler som gäller vid måltiderna i skolan, något Aron kan redogöra för utan svårigheter. Pedagogen går tillsammans med Aron till den tomma matsalen och säger; visa mig! Aron klarar då inte att praktiskt visa vilka regler som gäller. Han klarade inte ens att hitta sin plats.

Pedagogen använde resten av lektionen till att träna praktiskt på reglerna och fotograferade även olika situationer för att kunna använda vid senare samtal. Aron blev bara utskickad två gånger under resten av skolåret och ingen av gångerna var det på grund av dåligt uppförande i matsalen.

Debra L. Evenson, M.A. 1994

4. Elevens egna resurser

Elever med FASD har sämre resurser än jämnåriga att hantera vardagliga påfrestningar. Även om de är ivriga att lära blir de lätt frustrerade eftersom de inte kan leva upp till lärarens eller sina egna förväntningar. Pedagogen måste därför anpassa inlärningsmiljön för att möta den enskilde elevens behov och förebygga frustration.

Eleven blir lätt överstimulerad av för mycket oväsen, oro och stress. Om pressen blir för stor kan reaktionerna vara mycket olika, exempelvis att eleven gråter, drar sig undan, agerar ut, blir störande eller sätter sig ”på tvären”. Efter en jobbig dag i skolan kan frustrationerna ibland få utlopp hemma, till exempel i form av provocerande beteende. Han/hon kan vräka omkull skrivbordet som ett uttryck för ”Jag vet inte vad jag ska göra! Jag vet inte hur jag ska göra! Pressen är för stor och jag kan inte hantera den!” I sådana situationer är det viktigt att lägga alla krav åt sidan och i stället försöka se vilket stöd barnet har behov av just där och då.

Elever med FASD har ofta större svårigheter än andra barn att anpassa sig, även till små förändringar i miljön, till exempel ommöblering av bänkarna i klassrummet. De fungerar bäst med fasta rutiner och struktur och blir lätt oroliga i nya situationer, även sådana som är spännande och roliga. De har även svårt för valsituationer och kan exempelvis reagera med att bli envist oflexibla och vresiga, eller fastna i en viss aktivitet och få utbrott när läraren försöker gå vidare till något annat. Om en lärare försöker få en elev att skynda sig avskärmar han/hon sig ofta och vägrar att samarbeta. Bästa sättet att hantera situationer som man tror kan bli problematiska är att vara steget före. Ge eleven tid och ta gärna till humor i stället för att hamna i maktkamp.

Råd till skolpersonalen

Den fysiska miljön i klassrummet

- Organisera material i lådor med lock eller stängda skåp för att undvika att det blir rörigt, använd korgar för pågående arbete som kan ställas undan
- Samla alla elevens arbeten i en pärm eller mapp och färgkoda materialet, i stället för att använda separata anteckningsböcker
- Använd foton för att visa var saker hör hemma
- Avgränsa en egen yta åt eleven men skilj inte ut eleven med FASD, utan låt *alla* elever sitta på små mattor på golvet. Avgränsa vars och ens område med tejpremsor
- Skapa ett tyst arbetsområde, ungefär som i ett kontorslandskap
- Arrangera bänkarna för att minimera störningsmomenten men flytta inte enbart på eleven med FASD
- Undvik stark belysning, använd fullspektrabelysning (så kallade dagsljuslampor)
- Sörj för bra värme och ventilation
- Använd lugna, behagliga färger, ta bort skarpa färger och mönster som distraherar

Planering

För elever med FASD är det viktigt att ha dagen planerad med mesta möjliga struktur och rutiner. Gör därför ett konsekvent och förutsägbart schema över olika aktiviteter och hjälp sedan eleven att följa det. Innan dagens slut ska den uppgjorda planeringen följas upp genom att tillsammans med eleven tala om vad som hänt och skett. Diskutera exempelvis hur eleven har hanterat förändringar i vardagen och förbered eleven så långt det är möjligt för ändringar i rutinerna, som utflykter eller vikarier. Även föräldrarna behöver ha samma information så att de kan prata om det hemma. Det är också viktigt att ha fasta rutiner för återkommande aktiviteter, som att göra sig klar för idrott eller simundervisning.

- Använd få enkla regler och använd ett konkret språk. Till exempel: ”Om du slåss – sätt dig på din stol!”, i stället för abstrakta tillsägelser som ”Du ska respektera andra”
- Låt regelbrott få tydliga och omedelbara konsekvenser
- Planera för byte av aktiviteter genom att visa hur mycket tid det är kvar, påminn verbalt, använd timglas, klocka med tidtagning, äggklocka eller liknande
- Undvik att ge eleven för många valmöjligheter eller arbetsuppgifter, det är stresskapande
- Se till att eleven inte får för mycket hemuppgifter
- Var observant på tecken på irritation eller utmattning
- Ha kontroll över att eleven gör vad som är planerat, arbeta för att eleven ska få en ökad förmåga att själv ha kontroll över sina arbetsuppgifter
- Ha inte för låga förväntningar men ställ inte heller för höga krav, försök hitta balansen och sätta rimliga mål i förhållande till elevens förmåga och inlärningshastighet
- Ge eleven de yttre ramar och struktur som behövs för att kunna utvecklas och lita till sina egna inneboende resurser

5. Orsak och verkan

Både föräldrar och lärare vittnar om att barn/ungdomar med FASD ofta gör samma misstag om och om igen, oavsett hur många gånger de blir korrigerade eller får ta konsekvenser av sitt handlande. En positiv sida av detta sätt att fungera är dock att varje dag är en ny start för eleven. Barn som fungerar så här tycks ha svårigheter att koppla samman orsak och verkan och de kan därför inte ändra beteende med ledning av konsekvenserna. Det betyder inte att det är meningslöst att låta eleven ta följderna av sitt beteende. Däremot måste både föräldrar och lärare se till att det blir omedelbara konsekvenser av felaktigt beteende och ständigt och tålmodigt påminna om orsaken.

Varför är det då så svårt att förstå konsekvenser? Det finns många tänkbara orsaker. För det fösta är beteendet ofta impulsstyrt. Barn med FASD tänker helt enkelt inte på att deras handlingar får/kan få följder. Att påverka en elevs beteende med hjälp av belöningar, alternativt bestraffningar fungerar ofta till en början men förlorar sedan sin effekt.

För det andra, följdverkningar har ofta en osäkerhetsfaktor. Man vill förhindra att någonting ska hända och säger: ”OM du kastar snöboll KAN någon bli skadad” eller ”Spring inte över gatan för du KAN bli påkörd”. Dessvärre - ur pedagogisk synvinkel - finns det många tillfällen då farligt beteende inte får några allvarliga konsekvenser och ingen blir skadad. I de flesta fall blir man ju inte påkörd om man springer över gatan och det räcker inte att varna för att något KAN hända. Barnet behöver testa och uppleva det själv, vilket kan få ödesdigra konsekvenser.

För det tredje är omständigheterna aldrig exakt de samma. Barn/unga med FASD överför oftast inte sitt beteende från en situation till andra liknande situationer, utan måste lära in rätt beteende vid varje enskilt tillfälle. Det förekommer också att barnet/ungdomen generaliserar för bra och i stället för att komma ihåg regler, bara kommer ihåg undantagen som bekräftar dem. Elever med FASD har ofta en alldeles egen och bestämd uppfattning om vad rättvisa är.

Råd till skolpersonalen

- Ta dig tid att prata med eleven med FASD för att komma underfund med hur han/hon tänker och därmed kunna bestämma vad som kan göras för att hjälpa eleven hitta en strategi
- Bestäm vad som är mest viktigt att barnet har kontroll över, ignorera annat
- Låt konsekvenser bli tydliga och omedelbara och påminn eleven om vad de är till för
- Hjälp eleven att lösa problem genom att utreda: Var började problemet? Vad gjorde jag som lärare? Vem blev påverkad? Hur kunde man ha gjort annorlunda? Hur kan man göra nästa gång? Skriv ner vad som sägs så att eleven kan följa orsakskedjan
- Hjälp eleven att se saker ur någon annans synvinkel

- Ta hänsyn till elevens verbala och minnesrelaterade gränser vid genomgången av en händelse och för att avgöra vilka konsekvenserna ska bli
- Var steget före och förebygg problem genom att hålla god uppsikt, eller använd någon annan elev som fadder för att kunna ingripa snabbt

6. Uppmärksamhet och koncentration

Många elever med FASD har allvarliga problem att behålla uppmärksamheten och fokusera på en uppgift, vilket försvårar inlärningen. Ett vanligt klassrum kan vara överstimulerande för dessa elever. För att förebygga överstimulering bör man därför försöka reducera störande syn- och hörselintryck till ett minimum, utan att för den skull göra klassrummet tomt och trist.

Genom att förvara allt material som inte används i skåp och lådor, istället för att ha det framme på hyllorna, kan man minska mängden synintryck väsentligt. Att ha mobiler och liknande hängande i taket är absolut ingen bra idé! Kanske behöver ljuset i rummet ändras. För en del elever kan så lite som en reflex på pappret vara tillräckligt för att distrahera när han/hon ska lösa en uppgift. Dessa elever blir lättare distraherade ju mer koncentration uppgiften kräver.

Elever som har problem med att avskärma ovidkommande ljudintryck ska självklart ha så lite störande ljud som möjligt runt omkring sig. Lärarens röst bör vara minst 10-12 decibel starkare än bakgrundsljuden. Det underlättar för eleven att sitta nära läraren eller annat medium som förmedlar informationen, exempelvis vid bildvisning. En hörselspecialist kan ge råd om tänkbara tekniska hjälpmedel för att eleven ska höra lärarens röst starkare. Olika ickeverbala tecken, exempelvis stopptecken, är bra för att minska pratet i klassrummet.

Det är bra om eleven lär sig känna igen situationer där det är för mycket intryck som distraherar och då självmant kan söka sig till en lugnare plats. Elever som inte fungerar alls i ett öppet klassrum klarar sig ofta utmärkt i en-till-en situationer. Det måste dock vara tydligt för alla att det inte är något straff när eleven lämnar klassrummet! Om läraren kan förutse situationer som kan vålla problem hinner han eller hon ofta förebygga dem. Ett sätt att göra det är att både lärare och elev kan använda en överenskommen signal när eleven behöver ta ”time out” och med tiden kan eleven lära sig självkontroll.

För hyperaktiva elever måste läraren skapa möjligheter till aktivitet som inte stör övriga elever. Att växla mellan fysisk aktivitet och stillasittande arbete kan fungera bra för en del men för andra orsakar avbrotten bara överstimulering. Att kombinera inlärningen med fysisk aktivitet kan vara ett annat alternativ. Hopprep, studsmatta eller bollkastning kan förbättra uppmärksamheten vid exempelvis inlärning av multiplikationstabeller, alfabetet, räkne- och grammatikregler etcetera.

Elever som är hyperaktiva är vanligen också mycket impulsiva. De kan säga ”Jag vet att jag inte borde ha gjort det, men jag var bara tvungen, det bara blev så”. De kan även få stora utbrott vid minsta provokation. Ibland utsätter de sig själv för fara genom att till exempel inte se sig för i trafiken eller hoppa i en djup bassäng utan att kunna simma. Ett sätt att minska problemet kan vara att eleven lär sig bättre självkontroll och att uttrycka sig verbalt, men viktigast är god vägledning som följs upp. Hyperaktiviteten minskar ofta med åldern medan uppmärksamhetsstörningen kvarstår.

Råd till skolpersonalen

- Lär eleven att ge ”självinstruktioner” (att prata till sig själv) för att behålla koncentrationen, exempelvis ”Först ska jag…”, ”Sedan ska jag…”
- Lär honom/henne ”Stopp och tänk” för att kontrollera impulshandlingar. Läraren måste delta aktivt i metoden och fungera som rollmodell. Lär eleven bli medveten om hur och när handlingarna sätts igång.
- Genom exempelvis stopptecken med handen kan man konkret förstärka och påminna eleven att avbryta felaktiga beteenden, som att prata rakt ut i klassrummet istället för att vänta på sin tur
- Konsekvensen av felaktigt beteende måste vara omedelbar
- En elev som behöver röra sig för att lära in kan till exempel sitta i en gungstol och läsa
- Elevens behov av fysisk stimulans kan tillgodoses genom att man limmar fast sandpapper under bordet eller fäster en mjuk klämboll vid bordet
- En del elever blir lugnare av svag bakgrundsmusik, trots att de i övrigt blir störda av ovidkommande ljud.
- Rytmiska aktiviteter som att läsa på vers, stavnings- och räkningssånger, rim etcetera är effektiva hjälpmedel för att behålla uppmärksamheten
- Det kan också vara effektivt att sätta musik till nya uppgifter som ska läras in
- Lär eleven visa en signal när han/hon känner frustration
- Varje aktivitet ska vara kort
- Fråga eleven hur han/hon lär sig bäst och vad som fungerar mindre bra, till exempel ”Hur kan vi göra för att klara av det här?”, eller ”Varför var detta inte till någon hjälp?” och så vidare.

7. Minnet

Elever med FASD har ofta minnesstörningar. I likhet med många andra elever som har inlärningssvårigheter kan de lära sig en sak en dag, bara för att nästa dag ha glömt alltsammans. Kunskapen kan sedan plötsligt dyka upp längre fram i tiden, i ett helt annat sammanhang.

Det kan finnas brister i minnet på flera olika nivåer, till exempel:

- i det sensoriska minnet - information behandlas inte alls eller uppfattas inte korrekt
- i lagringsminnet - lång- och korttidsminnet används inte på ett effektivt sätt eller
- återkallelseminnet - informationen lagras men kan inte hämtas då den behövs

Bristerna i det sekventiella minnet medför många problem, som exempelvis att inte kunna rabbla alfabetet eller veckodagarna i rätt ordning. Likaså kan uppgifter som att hitta en viss sida i en bok, göra en uppgift steg för steg i rätt ordning, eller berätta händelserna i en historia i logisk följd vålla problem. Även att öppna ett kombinationslås kan vara knepigt för elever med FASD trots att det visuella minnet (synminnet) ofta, men inte alltid, är bättre än det auditiva (hörselminnet).

Många föräldrar kan berätta hur deras barn läst på i timmar inför ett prov men ändå inte kommit ihåg vad de läst och blivit underkända. Personer med FASD kan minnas detaljer, från en utflykt för längre sedan eller liknande, men kanske inte vad de åt till lunch samma dag. Eller komma ihåg statistiken för fotbollslaget men inte multiplikationstabellen. En elev som tappar pennan mitt i en matteuppgift kan hinna glömma vad han just höll på med medan han plockar upp den igen. Han kan också ha svårt att komma ihåg sådant som namnet på sina lärare, även långt upp i klasserna. Det är naturligtvis frustrerande för elever med FASD att märka att de inte kommer ihåg sådant som är lätt för andra.

Råd till skolpersonalen

- Börja med att ge en instruktion åt gången tills eleven klarar det, träna sedan på att komma ihåg två instruktioner, fortsätt med det tills eleven klarar att ta emot tre instruktioner på samma gång och så vidare
- Låt eleven träna sig i att komma ihåg muntliga anvisningar och instruktioner genom att även skriva dem på tavlan varje dag
- Fortsätt att träna när eleven väl fått en kunskapsbas, för att fördjupa och bibehålla kunskaperna.
- Använda sådant som är inlärt tidigare, eller i en annan miljö, och hjälp eleven överföra kunskap och färdigheter till nya sammanhang
- Det är lättare att lära in och komma ihåg begrepp som presenteras konkret och genom tydliga exempel, än abstrakta presentationer
- Begrepp är lättare att lära in och minnas om de presenteras i sitt sammanhang och i en miljö som är bekant för eleven
- Uppgifter som illustreras med bilder är lättare att lära in och minnas

- Inlärning genom konst- och musikaktiviteter kan vara en väg att hitta elevernas starka sidor och elever med FASD är ofta duktiga inom dessa områden
- De delar av minnet som kräver uppmärksamhet kan tränas genom exempelvis memoryspel
- Träna på att se sekventiella händelser, exempelvis genom att skapa bildberättelser
- Utvärdera elevens inlärning och arbete oftare än för andra elever och repetera kunskapen
- Ställ tillbakasyftande frågor hellre än öppna frågeställningar
- Använd ett enkelt, rakt språk
- Ge stickrepliker
- Lär eleven olika strategier för att minnas (”Gör en minneslista”, ”Anteckna i din kalender”) som han/hon sedan kan använda efter sin egen förmåga och utvecklingsnivå
- Skapa rutiner för läxläsning tillsammans med föräldrar eller vårdare.
- Använd en kontaktbok för kommunikation mellan hemmet och skolan, plus en bok där eleven (eller en assistent) kan anteckna hemuppgifter och anvisningar
- Kontrollera att anteckningarna är korrekta
- Låt eleven lämna in färdiga hemarbeten direkt när han/hon kommer till skolan på morgonen
- Gör återkopplingar omedelbart så att eleven kan få insikt om sitt beteende och hur det påverkar andra
- Använd arbetshäften med olika färger till olika ämnen, färgkoda textböcker och annat material i respektive ämnesfärg
- Komplettera muntliga instruktioner med stödord på overhead eller på tavlan
- Undersök vilka hjälpmedel, elektroniska och andra, som finns för att stödja och träna minnet!

8. Social kompetens

Elever med FASD är ofta socialt omogna i förhållande till jämnåriga. Då de dessutom ofta är kortvuxna och gärna väljer att leka med yngre barn uppfattas de lätt som yngre än de är. Även om de gärna vill bli accepterade av jämnåriga och kan vara både känsliga och omtänksamma mot klasskamrater får de ofta inte vara med på grund av sitt barnsliga beteende. Att exempelvis överskrida de sociala gränserna och vara tramsig är oftast inte accepterat bland jämnåriga barn.

Särskilt för de elever som har ADHD-problematik kan sådant som att invänta sin tur eller låta bli att tränga sig före vara nästan omöjligt. De uppfattar inte de sociala signalerna från andra barn som betyder: ”Jag blir arg”, eller ”Du uppför dig illa” och inser inte heller alltid vilken inverkan deras eget agerande har på omgivningen. Allt som händer tolkar de som ”någon annans fel”. De misstolkar lätt andra människors känslor och visar därför själva felaktiga känsloyttringar. På grund av detta behöver de hjälp att få vänner och framför allt att sedan behålla dem. Genom att lära alla elever i klassen att förstå och acceptera varandras olikheter och ge dem tydlig och omedelbar respons, bidrar läraren till att skapa en gruppgemenskap för eleven med FASD och samtidigt allmänt goda relationer i klassen.

Barn med FASD är ofta överdrivet vänskapliga, oberoende av ålder. De vill gärna ha kontakt med människor men omdömet brister och det är alldeles för lätt för främlingar att bekanta sig med dem. En okänd person de möter vid bussen kan plötsligt betraktas som en kompis. Äldre barn, jämnåriga eller vuxna kan lätt locka/leda dem till olämpligt beteende eller handlingar. Detta innebär att elever med FASD i alla åldrar behöver mer vägledning och kontroll än sina jämnåriga.

Det långsiktiga målet för alla skolelever är att de ska lära sig ta eget ansvar. Det är ingenting man kan tvinga på dem utan något som växer fram under en lång mognads- och inlärningsprocess. Det neurologiska funktionshindret hos elever med FASD gör det extra svårt att lära sig bli ansvarstagande. Systematisk träning av sociala färdigheter och uppmuntran av bra socialt beteende är viktigt. Träning av omdöme, social kompetens och anpassningsförmåga är den bästa förberedelsen för ett självständigt liv.

En del elever med FASD har, eller har haft, otrygga hemförhållanden med exempelvis många separationer, vanvård eller utnyttjande. För att ge bestående stöd är det viktigt att känna till elevens sociala och emotionella bakgrund och att arbeta tillsammans med andra personalgrupper som är involverade i barnets vård. Målet ska vara att barnet utvecklar en positiv självbild, eftersom det är grundläggande för hur barnet ska lyckas på alla områden i skolan.

Råd till skolpersonalen

- Ge eleven direkt och omedelbar respons på oacceptabelt beteende, visa hur det både påverkar andra och eleven själv. Visa tydligt vad som är fel: ”Det du just sa till din bänkkamrat är inte acceptabelt. Du måste omedelbart sluta säga så!”
- Var medveten om att negativt beteende kan vara tecken på att eleven har behov som inte tillgodosetts
- Ge klara instruktioner för socialt beteende * (se nedan)
- Tillåt eleven att göra misstag. Hjälp eleven att tänka positivt kring hur man kan lära av sina misstag
- Gör eleven delaktig så mycket som möjligt i att hitta lösningar på olika problem
- Spela turtagningsspel. Skicka exempelvis runt ett föremål och när eleven får det är det hans/hennes tur
- Sätt gränser och håll dem bestämt. Diskutera inte de regler som redan är satta eller eventuella överträdelser av dem
- Uppmuntra eleven att tänka positivt, ”Jag kan göra det här”, ”Jag klarar att vara uppmärksam nu”, ”Jag kan tänka ut det här”.
- Skapa en plan med eleven som han/hon kan följa om han/hon känner sig överstimulerad av människor, ljud, ljus, rörelser eller saker
- Utforma fasta rutiner för att gå in och ut ur klassrummet i samband med att skoldagen eller lektionen börjar respektive slutar
- Uppmuntra eleven att fungera som hjälpreda i klassrummet
- Uppmuntra och träna förmågan att fatta beslut genom att ge eleven olika alternativ och låta honom/henne fullfölja saker i enlighet med sitt eget beslut
- Använd olika konstformer för att uttrycka känslor samt stärka självkänsla och kroppsuppfattning

* Att undervisa i social kompetens

I den sociala träningen i skolan utgår man från tre steg:

- Forma ett beteendemönster
- Praktisera beteendet med guidning
- Förstärka och befästa beteendet utanför träningsmiljön

Läraren kan börja med att demonstrera ett visst socialt beteende tillsammans med en elev. Eleven kan också uppmanas att först demonstrera beteendet för en annan elev och sedan öva det tillsammans, medan läraren finns tillgänglig som stöd.

Efter tillräcklig träning får eleven demonstrera sina färdigheter utanför klassrumsmiljön. Han/hon tränar praktiskt för att klara positiv kommunikation med andra, att tolka sociala regler och att uttrycka adekvata känslor.

Det ideala är att eleven blir tillräckligt socialt kompetent för att använda sina färdigheter spontant. De sociala förmågorna är:

- Hur man förhandlar om vad man vill
- Hur man accepterar kritik
- Hur man visar att man tycker om någon
- Hur man får någons uppmärksamhet på ett positivt sätt
- Hur man hanterar frustration, besvikelse och rädsla
- Hur man ignorerar någon som stör

9. Motorik

En del elever med FASD är duktiga motoriskt, särskilt i individuella sporter som simning, skidor eller rollerblades. Att vara duktig på de här områdena hjälper till att bygga upp ett gott självförtroende och skapa en meningsfull fritid. Andra barn med FASD har dock uttalade svårigheter med både fin- och grovmotoriken. Under de tidiga barndomsåren används då ibland termer som lindrig CP-skada. I allvarligare fall kan barn med FASD även dregla och ha svårigheter att tugga eller svälja. Utvecklingen av de koordinerade rörelser som krävs för fysiska aktiviteter som att springa, cykla eller spela boll kan också vara försenade. Att observera barnet vid olika fysiska aktiviteter, exempelvis simning, dans eller gymnastik, är till hjälp för att bedöma vilka mål som är rimliga att ställa.

En följd av de neurologiska skadorna kan vara för låg muskeltonus. Barnet kan sakna muskelkraft att exempelvis hälla ur ett mjölkpaket. En del barn har även en funktionsnedsättning som innebär att de inte kan vrida handleds- och armbågslederna. Det gör det svårt och tröttande att skriva för hand. Förseningen i finmotoriska färdigheter, som att knyta skor eller skriva för hand, är ett stressmoment för barn i skolåldern. De här barnen har svårt att hålla igång motoriken tillräckligt under en vanlig skoldag om man inte anpassar kraven efter muskelförmågan.

Efterhand som barn lär sig motoriska färdigheter blir de normalt också automatiserade men det tar ofta mycket längre tid för barn med FASD att uppnå denna automatisering. Den stora ansträngning som krävs för att minnas hur en bokstav ser ut och att sedan forma den med pennan gör det svårt för eleven att skriva ett meddelande eller komma ihåg hur orden stavas.

Råd till skolpersonalen

- Minska mängden uppgifter som ska skrivas av, exempelvis från tavlan, ge i stället eleverna kopior av texten att ha på bänken eller använd ett system där någon bänkkamrat gör anteckningar
- Hjälp eleven träna sig i att förmedla information muntligt
- Ge extra tid för skrivuppgifter men var observant på att eleven kan ha motoriska svårigheter även om tiden räcker till
- Lägg märke till om stavningsförmågan förbättras om eleven får bokstavera muntligt i stället för att skriva orden, är det så kan det bero på att motoriken som behövs för att skriva inte är fullt automatiserad
- Träna extra på att skriva för hand, under mellanstadiet kan man bedöma om man ska uppmuntra eleven att använda skrivstil, eller fortsätta med tryckbokstäver Se efter om eleven greppar pennan för hårt, det är tröttande, och sätt i så fall på mjuka grepp på pennorna
- Uppmuntra tidig användning av dator för ordbehandling
- Konsultera fysioterapeut eller arbetsterapeut och be om övningar som tränar både fin- och grovmotorik, styrka och koordinationsförmåga
- Sporra eleven till fysiska aktiviteter som förbättrar koordinationen

10. Språkutveckling

Barn med FASD har ofta någon form av språkförsening eller andra språksvårigheter. De har ofta också betydande problem att kommunicera, oberoende av om deras utveckling i övrigt är försenad. Dessa svårigheter inverkar på både social och akademisk förmåga.

Att utveckla ett uttrycksfullt språk

Språkutvecklingen hos barn med FASD är ofta långsammare än normalt. Kanske är ordförråd eller meningsbyggnad inte åldersadekvat. Många gånger kan de orden men kan inte hämta dem från minnet och säger exempelvis ”tyg med kors på” i stället för flagga. Ibland används ett felaktigt ord men från rätt kategori, ett får kan kallas get till exempel. Omogen språkbyggnad kan innebära felaktiga pronomen eller verbform, förväxling av singularis och pluralis, utelämnade prepositioner och andra språkfel som yngre barn kan göra.

Motoriken i talorganen kan vara påverkad hos barn med FASD, vilket leder till svårigheter att artikulera och forma ljud. Det kan också finnas mera generella språkliga svårigheter som gör det besvärligt att tala. Barn med språksvårigheter riskerar att ignoreras eller bli retade av skolkamraterna och det kan förstärka de sociala problemen. Svårigheter med artikulationen konstateras oftast innan skolstarten men mer diffusa svårigheter riskerar att inte bli synliga förrän barnet möts av skolans krav. Läraren kan behöva hjälp av en talpedagog eller logoped för att få råd om hur man bäst kan hjälpa barnet, både i skolan och i hemmet. Språk- och talträning utgör basen för att kunna träna andra färdigheter.

Språkets ursprungsfunktion är att vara bärare av social kommunikation. Elever med FASD ägnar sig åt det man kan beskriva som cocktailpartykonversation – lättflytande prat utan egentligt innehåll. De kan också ha svårt att inleda ett samtal eller ge adekvat respons i en dialog.

En del barn med FASD är väldigt pratiga, på gränsen till påträngande. En till synes god språklig förmåga kan dock maskera problem med både uppfattning och förståelse. Det är därför nödvändigt att ge barnet återkopplig till vad han/hon uttrycker språkligt och hur det påverkar andra i omgivningen.

Språklig mottagningsförmåga

FASD innebär problem att motta information, att bearbeta, tolka och minnas den på rätt sätt och sedan agera i enlighet med informationen. Svårigheter att bearbeta hörselintryck påverkar elevens förmåga att följa instruktioner och fullfölja uppgifter på många sätt, exempelvis inom följande områden;

- Uppfattningsförmåga – att förstå vad som menas, i synnerhet om det används olika ord eller formuleringar som kan betyda samma sak, exempelvis ”Addera de här

talen” och ”Vad är summan av…”
- Urskiljningsförmåga – att avgöra om ord eller saker är de samma eller olika
- Association och generalisering – att förstå hur saker hör ihop genom kategori, användningsområde eller fysisk likhet
- Sekvensering – att göra saker i rätt ordningsföljd, följa ett händelseförlopp
- Avskärmning – att veta vad som är viktigt att vara uppmärksam på och vad som är underordnat
- Minne – att kunna använda när- och långtidsminne

Det kan vara svårt för elever med FASD att ha tillräckligt tempo och bredd i språket, vilket behövs för att förstå information och hänga med i diskussioner, liksom att minnas vad som sagts och överföra det till handlingar. Yngre elever kan ha svårigheter att följa med när läraren läser en berättelse om den inte stöds av bilder eller konkret material. Eleverna tolkar orden bokstavligt och reagerar kanske inte på oklara instruktioner som: ”Gör dig klar till gympan” eller ”Skruva ner volymen” eller ”Förbered för laborationen”. Tydligare instruktioner fungerar bättre: ”Ta på dig gympaskorna”, eller ”Var tyst”, eller ”Ta fram boken och titta sedan på mig så ska jag tala om vad du ska göra”.

Elever med FASD kan ha problem med att tolka budskapet i vad andra människor säger. De kan förefalla egocentriska eftersom de inte kan se saker ur andras perspektiv. Likaså kan de tappa tråden eller börja prata om annat eftersom de påverkas av sina egna associationer eller erfarenheter. De kan även ge förklaringar och relatera till sådant som andra inte känner till, eller ge så knapphändiga uppgifter att det de säger inte får någon mening.

Elever som har svårt att veta hur de ska ge respons, eller vad de ska ge respons på, upplever många konflikter under en skoldag vilket kan leda till oro och ibland utbrott. Det kan verka som om en elev vägrar rätta sig efter en tillrättavisning medan han/hon i själva verket inte ens förstår tillsägelsen. Det som ses som medveten trots kan i stället vara oförmåga att överföra verbala instruktioner till handling.

Råd till skolpersonalen

- Använd enkelt arbetsmaterial med illustrationer
- Använd ett blankt papper att lägga under varje rad i en text som ska läsas
- Prova att ge berättelser på band så att eleven kan lyssna och samtidigt följa med i texten
- En bildordbok kan vara ett stöd i språkutvecklingen
- Ge ledtrådar och annat stöd för att hjälpa eleven följa verbala instruktioner
- Sånger och ramsor är ett bra sätt att påminna om vad som ska hända härnäst
- Var konkret, tala inte i gåtor, symboliskt, sarkastiskt eller med omskrivningar
- Undvik ”Varför” eller frågor som kräver berättande svar
- Träna färdigheter i samma miljö som de ska utövas
- Ge instruktioner i flera steg, repetera vid behov
- Kontrollera förståelsen genom att be eleven upprepa instruktionerna med egna

ord, eller föra dem vidare till en kamrat
- Låt en assistent arbeta med eleven vid läsövningar, läxläsning, träning inför prov, korrekturläsning och liknande
- Gör kort med bilder och stödord för bättre ordförråd och uttalsträning, uppmuntra eleven att göra sitt eget kortregister
- Erbjud kopior eller bandinspelningar av viktig information
- Dela av meningar på korta rader för att göra det lättare att urskilja de enskilda orden och förstå innehållet.
- Rytmik, exempelvis långsamma handklappningar, kan vara till hjälp för att hålla kvar uppmärksamheten och förbättra inlärningen
- Anpassa kommunikationen efter elevens nivå, utöka därefter språket successivt genom att lägga ett eller ett par ord till det eleven säger
- Använd alla sinnen för inlärning; syn, hörsel, känsel och även kroppsspråk, presentera exempelvis bokstäver på flera olika sätt
- Abstrakta situationer kan bli mer konkreta om de ges ett konstnärligt uttryck
- Fundera på om det finns alternativa metoder för att förmedla kunskap, som till exempel videoinspelning, ljudupptagning, datagrafik eller liknande
- Lär ut och uppmuntra användning av elektroniska hjälpmedel för exempelvis stavningskontroll
- Låt eleven skriva om egna erfarenheter för att få ordning på tankarna

11. Att läsa och skriva

Svårigheter att läsa förknippas ibland med bakomliggande språksvårigheter. Elever med FASD kan ha svårt att lära sig associera symboler och ljud utan systematisk träning och repetition. Några år upp i skolåldern kan inlärningsförmågan nå en nivå där eleven inte längre går framåt, eller utvecklas väldigt långsamt. Särskilt anpassat undervisningsmaterial behövs då. I mellanstadieåldern (åk 4-6) förväntas eleverna läsa mer och exempelvis kunna identifiera den huvudsakliga handlingen i en berättelse, dra egna slutsatser av det som är underförstått och kunna förutse hur en berättelse kommer att fortsätta. Hos elever med FASD utvecklas förmågan till abstrakt tänkande och problemlösning långsamt och det skapar problem som kräver särskilt noggrann planering av undervisningen.

Elever i mellanstadieåldern förväntas också skriva mer. En elev med FASD kan ha svårt att komma igång med skrivandet; att organisera tankarna i en händelseföljd och veta vilka detaljer som ska tas med, för att sedan överföra tankarna till skriven text. På en grundläggande nivå kan eleven ha svårigheter med exempelvis stavning och skiljetecken. Att använda uppslagsverk och liknande blir problematiskt eftersom de oftast har en språklig nivå som är för svår för elever med dålig läsförståelse. Läraren måste därför välja ut lämpligt material som eleven kan använda.

Råd till skolpersonalen

Vid misstanke om språksvårigheter skall speciallärare, logoped och/eller talpedagog naturligtvis kallas in. Om problemen är grava kanske eleven behöver en egen resurslärare/assistent som kan förklara, påminna och hålla kvar elevens uppmärksamhet. Nedanstående råd kan hjälpa eleven att kompensera sina språksvårigheter.

- Tala ansikte mot ansikte med eleven och använd hans/hennes namn
- Ge korta instruktioner och förklaringar
- Stanna upp med jämna mellanrum och kolla elevens förståelse, var vaksam på om han/hon försvinner bort i sina egna tankar
- Försäkra dig om att eleven förstår vad som ska göras. Att eleven kan upprepa en instruktion ordagrant är ingen garanti för att han/hon förstått. Det är bättre att låta eleven förklara med egna ord.
- Ge instruktioner på mer än ett sätt, både verbalt och visuellt
- Gör checklistor för de dagliga rutinerna eller dagens arbetsuppgifter och lär eleven hur listorna skall användas
- Dra ner tempot och vänta medan eleven tänker ut och formulerar sitt svar
- Använd gester och visuella tecken. Gör gesterna övertydliga när meddelandet är särskilt viktigt.
- Använd bilder som stöd till muntlig information
- Var konkret och tydlig. Om eleven inte verkar lyssna kan det bero på att budskapet är tvetydigt eller svårtolkat.

- Kom ihåg att eleven kanske inte förstår, eller missuppfattar, om språket är för komplicerat (innehåller exempelvis negationer eller passiv verbform)
- Uppmuntra eleven att fråga – och fråga igen – när han eller hon inte förstår
- Var logisk och följdriktig i undervisningen och utgå ifrån elevens egen kunskapsnivå

12. Matematik

Många elever med FASD har stora brister i den logiska och matematiska förmågan. De har ofta svårigheter att bearbeta data och lösa problem, liksom att hantera tid och pengar i vardagen.

Att utveckla matematiska färdigheter innebär att:

- få förståelse för talmängder
- få grundläggande kännedom om hur man utför räkneuppgifter i de fyra räknesätten
- gå från beräkning med hjälp av konkret material till teoretisk problemlösning
- kunna beskriva ett problem och överföra det till korrekt uträkningsmetod

Vokabulär

Matematiken har sitt eget språk, sin egen vokabulär. Orden och dess innebörd måste läras in särskilt eftersom eleven troligen inte lär sig dem automatiskt i andra sammanhang.

Riktningsuppfattning

En del uppgifter löses från höger till vänster, andra från vänster till höger. Elever med bristande riktningsuppfattning kan behöva både särskild undervisning för att förbättra förmågan, och ledtrådar för att komma ihåg regler för riktning i matematiken.

Funktionsförmåga

Jämfört med andra elever behöver elever med FASD mer övning för att lära sig grundläggande sifferbehandling och fortsatt övning för att lära sig automatisera sina färdigheter. En del elever utvecklar god förmåga att räkna medan andra ständigt behöver miniräknare, även för enkla uppgifter, trots att de tränar och repeterar kontinuerligt. Det kan kännas övermäktigt för eleven att få en hel sida med många räkneuppgifter framför sig, likaså om det är flera olika sorters problem på en och samma sida. I högstadiet kan matematiken bli allt för abstrakt och omfattande för många elever med FASD. En individuell studieplan, som är inriktad på en mycket grundläggande matematisk nivå, är då lämplig.

Tidsbegrepp

Generellt har elever med FASD svårigheter med tidsbegrepp som före/efter, i går/i morgon, eller att beräkna tidsåtgång och bedöma hur lång tid som passerat. Att säga till en elev att det är fem minuter kvar att avsluta en uppgift är då helt meningslöst. Fem minuter eller fem timmar är samma sak. Olika begrepp kan också vara förvirrande, exempelvis kvart i/kvart över, fem i halv/fem över halv, eller att 9.45 är det samma som kvart i tio. Även om eleven lär sig räkna med fem (minuter) i taget för att veta vad klockan är, kan

han/hon komma fram till att den är 3:04 i stället för 3:20, när minutvisaren står på fyra. Han/hon kan också missta sig på om det är före eller efter lunch. Att använda kalender och skriva tidscheman kan förbättra tidsuppfattningen. Konkreta hjälpmedel, som timglas eller stoppur, kan också vara ett stöd, liksom att ofta påpeka hur lång tid olika aktiviteter under dagen tar. Det finns även mer avancerade elektroniska hjälpmedel för att träna tidsuppfattning.

Pengar

Elever med FASD har ofta svårt att hantera pengar. De kan ha problem att komma ihåg namnet och valören på mynt och sedlar, uppskatta värdet av en handfull växelmynt och veta hur mycket växel man ska ha tillbaka, eller att uppskatta vad som är rimligt pris för en vara. En person med FASD löper stor risk att bli utnyttjad av andra på grund av dessa svårigheter.

För att träna eleverna att klara ett mera självständigt liv i framtiden är det viktigt att låta det ingå i skolundervisningen hur man sparar och gör en budget. Många föräldrar vittnar om svåra problem när barnen börjar bli vuxna och har tillgång till bankkonto och betalkort. En del unga med FASD kommer alltid att behöva någon form av stöd i att hantera sina pengar.

13. Naturorientering, NO-ämnen

Många elever med FASD har svårighet att förstå olika processer, utföra laborationer och liknande inom de naturvetenskapliga ämnena. De kan ha problem att utföra experiment enligt instruktioner, använda utrustningen på rätt sätt eller att lösa sina uppgifter. Framför allt har de svårt att dra slutsatser av vad de lärt sig och att sätta in saker i ett sammanhang. Trots dessa svårigheter är NO-ämnena idealiska för att göra elever med FASD delaktiga i undervisningen. Lektionerna ger eleverna konkreta erfarenheter av verkligheten och de får träning i att utföra uppgifter tillsammans med andra i en grupp.

Inom ramen för NO-ämnena får eleven möjlighet att:

- tillägna sig ett naturvetenskapligt ordförråd i vardagliga sammanhang
- lära sig fakta om naturlagarna och hur de fungerar i det praktiska livet
- utifrån teorier överföra sin kunskap till konkret problemlösning i vardagen

Ordförråd

Naturvetenskapen har sitt eget språk. Orden och deras speciella innebörd måste läras in särskilt eftersom eleven troligen inte lär sig dem automatiskt i vardagen.

Experiment och laboration

Elever med FASD saknar ofta den välutvecklade motorik som krävs för att till exempel hantera ett mikroskop på egen hand. Att preparera objektsglas, färga preparat, justera speglar, ställa in fokus och skärpa kan innebära stora svårigheter. Många elever kan ha problem att förstå muntliga instruktioner och anvisningar om vad de ska undersöka och har kanske också svårt att redogöra för sina observationer.

Att lära sig laborera och att använda laboratorieutrustning är viktigt i de naturvetenskapliga ämnena och för elever med FASD kan det behövas extra träning i att använda utrustningen. De behöver också särskilt tydliga instruktioner och gott om tid att öva. Eventuellt kan de behöva arbeta tillsammans med någon annan elev eller med en assistent. Av säkerhetsskäl och på grund av att eleverna kan ha svårt att läsa laborationsanvisningar måste laboratorium och utrustning anpassas individuellt efter varje elev innan han/hon tillåts ge sig i kast med naturvetenskapliga experiment!

Jämfört med andra elever behöver elever med FASD mer övning för att lära sig grundläggande färdigheter och de behöver dessutom träna färdigheterna fortlöpande för att de ska fungera automatiskt.

Råd till skolpersonalen

- Försök utvidga elevens förståelse genom att repetera information i nya sammanhang
- Använd konkret material för att exemplifiera naturvetenskapliga tankegångar, det skapar ett större intresse och underlättar förståelsen av olika begrepp

Med tiden kan delar av de naturvetenskapliga ämnena bli allt för abstrakta och komplicerade för en del elever med FASD. En individuellt utformad studieplan, som inriktar sig på praktisk tillämpning av naturvetenskapen på en grundläggande nivå, kan vara lämpligt för dessa elever.

En elev med FASD måste känna motivation för att tillägna sig kunskap, det gäller även i de naturvetenskapliga ämnena. Kunskaperna som ska läras in måste ge svar på hans/hennes egna frågor om varför saker är på ett visst sätt. Genom att göra eleven mer medveten om vad ämnena innebär för honom/henne personligen kan man öka motivationen. På så sätt får man också möjlighet att överföra kunskaperna från det personliga planet till ett större sammanhang.

Elever med FASD känner ofta frustration och stress av att vara annorlunda, men vet/kan inte förklara varför. Genom att vägleda eleverna och tillsammans utforska olika områden, exempelvis människokroppen och hjärnan och deras funktioner, kan eleverna inom ramen för NO-ämnena få hjälp att förstå sina individuella fysiska, psykiska och beteendemässiga avvikelser. När eleverna får en personlig anledning att lära sig ämnet får de bättre förståelse för varför de beter sig och tänker som de gör. Därmed minskar också känslan av stress och frustration.

14. Skapande verksamhet

Elever med FASD kan ofta tillföra kreativitet, musikalitet och konstnärliga talanger till klassen. En enskild elevs förmåga att delta kan dock vara begränsad på grund av hans eller hennes funktionshinder och läraren måste använda sin uppfinningsrikedom för att hitta lösningar så att eleven kan delta i ämnen som bild, musik och liknande. Dans, drama, musik och bild ger rika möjligheter att träna olika former av kommunikation och elever med FASD har därför särskilt stor glädje av att delta så mycket som möjligt.

Framsteg på det konstnärliga området innebär att eleven får:

- Bättre utvecklad uttrycksförmåga
- Faktakunskap inom det konstnärliga området genom praktiskt deltagande
- Ökad förmåga att uttrycka tankar, föreställningar och känslor på ett varierat sätt och i olika sammanhang

Musik

Genom musik får såväl kropp som intellekt och sinnen möjlighet att interagera. Att skapa, framföra och lyssna till musik kan därför hjälpa elever med FASD. De tränas i att uppfatta, kommunicera och reflektera över tankar och känslor liksom över sina föreställningar och idéer, utan att nödvändigtvis behöva uttrycka sig skriftligt.

Dans

Dansen ger eleverna möjlighet att överföra fantasier, idéer och känslor till gester och rörelser. På så sätt kan dansen ge elever med FASD ett nytt ”språk” att kommunicera med. En del elever med FASD har betydande förseningar i både fin- och grovmotoriken vilket kan sätta ner deras förmåga. Men om de får frihet att utföra rörelserna på sitt eget sätt kan dansen vara utvecklande för deras förmåga att uttrycka sig, samarbeta och uppskatta sina egna och andras prestationer.

Drama

Dramaundervisningen ger möjligheter att uttrycka sig kreativt liksom att exempelvis förstå och uppskatta skillnaderna mellan människor. För en del elever med FASD kan drama vara rätt uttrycksform och en viktig del av deras personliga och sociala utveckling. Rollspel, sketcher och små pjäser kan även vara effektiva som metoder för att åskådliggöra och utvärdera olika situationer, erfarenheter och roller. De kan också användas för att på ett tryggt sätt lära eleverna göra riktiga val, lösa konflikter och uppmuntra dem att ta större ansvar för sina egna handlingar. Dramaundervisningen ger tillfällen att träna sig att se skillnaderna mellan lämpligt och olämpligt beteende, liksom att förbättra förmågan att kommunicera och härmed förbereds eleverna för nya utmaningar.

Bildkonst

Undervisning i bildkonst förbättrar den skapande förmågan och ger eleverna en uppfattning om bildernas betydelse i olika sammanhang. Genom att skapa och kommunicera genom bilder kan elever med FASD exempelvis göra fantastiska självporträtt och uttrycksfulla skapelser.

Råd till skolpersonalen

- Erbjud eleverna möjlighet att arbeta i grupp
- Koppla nya begrepp till de erfarenheter eleven har
- Utnyttja alla sinnen i aktiviteter och undervisning
- Förbättra elevens lyssnande med hjälp av visuella och taktila (beröring) uttryck
- Visa och träna korrekt uppträdande, socialt och inför publik
- Använd olika nyckelbegrepp för att förbereda eleven
- Anpassa tempot i aktiviteterna till eleven
- Exemplifiera idéer genom att använda konkret material som förlaga
- Skapa ett personligt intresse genom skapande verksamhet som direkt berör eleven
- Samla arbetsprover som referensmaterial åt eleven
- Variera elevens möjlighet att använda nya ord och lösa uppgifter på ett nytt sätt, exempelvis genom lagspel eller dataprogram
- Låt en bänkkamrat, elevassistent eller någon annan hjälpa eleven
- Låt en lärarassistent arbeta tillsammans med både eleven med FASD och med de andra eleverna i små grupper
- Konsultera specialpedagog för att lösa problem och för att hitta på strategier för undervisningen i skapande verksamhet

Bilaga 1

Fallbeskrivning

Jonas, årskurs 4
Jonasföräldrar och lärare förstod på ett tidigt stadium att han hade särskida behov. Han hade försenad talförmåga och språkförmåga och tydliga svårigheter med finmotoriken. Han fick ingen formell FASD diagnos förrän han var 8 år.

Jonas placerades i en liten grupp för barn med speciella behov i förskolan och genom träning gjorde han fina framsteg. Språkträningen fortsatte till och med årskurs 3. Jonas har fortfarande vissa svårigheter att artikulera vilket ibland gör det svårt att uppfatta vad han säger. Han säger ofta ”strunt samma” om man ber honom upprepa vad han sagt.

När Jonas ska börja fjärde klass ser man tillbaka och uppdaterar tidigare bedömningar och utvärderingar av hans utveckling. Tester visar att han är lågpresterande och lär sig långsamt. Korttidsminnet är dåligt, det gäller både hörsel- och synminnet. Han har större svårigheter att minnas en händelseföljd än att komma ihåg ett helt sammanhang.

Resultat av språktester visar att Jonas har problem med att hantera mer komplicerat språk, att finna rätt ord och använda korrekt meningsbyggnad. Läraren har lagt märke till att Jonaskommentarer ofta är utanför ämnet när man diskuterar något i klassen. Han vet därför ofta inte vad han ska göra när han fått en muntlig instruktion, även om han tycks lyssna uppmärksamt. Jonas har lätt för att tappa tråden mitt i en aktivitet och lyckas ofta inte slutföra sin uppgift. Själv anser han sig vara färdig, vilket leder till diskussion med läraren.

I fjärde klass kämpar Jonas med att läsa böcker. Trots att han har god förmåga att avkoda orden har han svårt att förstå innebörden och ligger ett par år efter sina jämnåriga. När han svarar på frågor om innehållet i det han läst speglar svaren ofta hans egna upplevelser, eller vad han önskar han hade upplevt, mer än vad historien handlar om. Då han till sist kommer till slutet av ett kapitel minns han inte hur det började och han kan heller inte komma ihåg från den ena dagen till den andra vad som hänt i berättelsen.

Jonasmamma har märkt att han inte kan följa dialogen och handlingen i ett TV-program och resten av familjen upplever detta som irriterande eftersom han hela tiden frågar vad som händer. Om en videofilm har pausats mitt i kan han inte ta upp tråden och fortsätta se resten av filmen, utan måste börja om från början.

Jonasförmåga att göra uträkningar ligger på årskurs två och han behöver därför fortfarande konkret material eller fingrarna till hjälp för att klara enkla additions- eller subtraktionsuppgifter. Han kan ännu inte hel- och halvtimmar på klockan och har även dålig uppfattning om tiden. Det resulterar exempelvis i att han kan fråga om han har ätit lunch när klockan är ett på dagen. I likhet med många andra barn med FASD blandar han lätt samman tidsbegrepp som ”i går” och ”i morgon”. Jonas har heller inget klart begrepp om

sifferföljd och kan exempelvis inte hitta en sida i läroboken om han inte bläddrar igenom hela boken från början.
Jonas finmotorik utvecklas men är trots det fortfarande försenad för åldern. Eftersom pennfattningen är alltför hård och han håller med tummen över pekfingret och dessutom inte kan vrida handleden har han svårt att forma och placera bokstäverna rätt. Han kan inte heller organisera arbetsuppgifterna på pappret. För att kontrollera handens skakningar skriver han bokstäverna väldigt stora men han blir fort trött i handen eller får kramp och klarar därför inte att skriva någon längre stund. Hittills har han klarat som mest två rader. Ett annat problem är att skriva av saker från tavlan. Jonas kan inte heller själv tänka på vad han vill säga och sedan skriva ner det, trots att han har en livlig fantasi.

I kontrast till den dåliga handstilen är Jonas väldigt artistisk och ritar ofta exempelvis detaljerade robotar. Han är även fenomenal på dataspel och data är alltid hans förstahandsalternativ på elevens val. Grovmotoriken är åldersadekvat och han gillar att åka skidor - fort!

Som lekkamrater väljer Jonas ofta yngre barn. Han retas och knuffas för att få deras uppmärksamhet men förstår inte varför de bara blir arga på honom. I klassrummet är han ett orosmoment och pratar rakt ut, gör konstiga ljud och stör andra elever. Det är över huvud taget svårt för Jonas att lära sig och minnas regler i spel och lekar, kamraterna anklagar honom därför ofta för att fuska.

Impulsstyrdheten gör det farligt att själv gå över en gata eller på en parkeringsplats. Jonas handlar utan att tänka och försätter sig själv, eller andra, i farliga situationer genom att till exempel klättra och hoppa från höga höjder, kasta saker eller åka vårdslöst på sin skateboard. Detta kan få ganska allvarliga konsekvenser eftersom han dessutom har hög smärttröskel, till exempel bröt han armen utan att märka det då de lekte skeppsbrott och talade inte om att han var skadad.

Det blir ofta bråk beroende på att Jonas gör saker som äldre barn säger åt honom att göra. Han har även blivit avstängd från skolbussen på grund av att han varit störande och utgjort en säkerhetsrisk, men det hjälper inte att ge bestraffningar som kvarsittning och liknande.

På det sociala området är Jonas överdrivet vänskaplig, särskilt mot vuxna. Främlingar har därför lätt för att få kontakt med honom.

Jonas blir ofta överstimulerad av att det händer för mycket runt honom. Det kan resultera i utbrott, att han kastar saker omkring sig eller att han kryper in under sin bänk för att avskärma sig. Detta inträffar oftast på eftermiddagen då han är trött eller i samband med plötsliga byten av aktiviteter. Det kan också inträffa om han blir frustrerad, exempelvis av en för svår uppgift. Om någon vuxen genast går in och ger stöd genom att dela upp arbetsuppgifterna och leda honom ett steg i taget, kan Jonas fullfölja sin uppgift.

Jonas beskrivs som en elev med grava inlärningssvårigheter och ADHD.

Bilaga 2

Fallbeskrivning

Jenny, årskurs 9

Jenny fick diagnosen fetalt alkoholsyndrom, FAS, som nioåring. Hon är nu 16 år och går sista året i grundskolan. Jenny har fått specialundervisning sedan årskurs tre eftersom hon alltid har haft svårt att klara målen för sin årskurs och att leva upp till kraven på uppförande i skolan. Lärarna beskriver Jenny som en allmänt nyfiken elev. Hon har svårigheter att tolka och förstå text, men har däremot god förmåga att minnas siffror och tal. Trots det kan hon inte överföra och använda siffrorna till praktiska sammanhang.

Det är svårt för Jenny att förstå händelseförlopp, hur tiden går, eller skillnaden mellan fantasi och verklighet och hon blir ofta förvirrad. Hon har även en tendens att bli fixerad vid saker och behöver hjälp att tänka positivt. Vuxna som arbetat med Jenny och hennes klasskamrater beskriver att hon fungerar som ett betydligt yngre barn men hon har hela tiden varit helt integrerad i en vanlig klass med olika former av anpassat stöd.

Jenny blir lätt distraherad och har svårt att behålla uppmärksamheten någon längre stund. Hon har dålig social kompetens, i synnerhet tillsammans med jämnåriga där hon ofta försöker bestämma genom att bli aggressiv. Dock kan hon vara väldigt social och trevlig tillsammans med vuxna, särskilt i mera informella sammanhang.

Genom sitt sinne för humor kan Jenny ofta bidra med skämtsamma kommentarer, som för det mesta även kommer i rätt sammanhang, men hennes beteende är oförutsägbart. Att ändra på rutiner är fortfarande svårt för Jenny och hon har ett starkt behov av att bestämma och ha kontroll. Hon behöver utveckla förmågan att fatta riktiga beslut, liksom självförtroendet att genomföra det hon beslutar. Akademiska uppgifter klarar hon bäst i en strukturerad och förutsägbar miljö och hon är mycket nöjd när hon gjort ett bra jobb.

Både Jennys föräldrar och de som arbetat med henne säger att Jenny kan vara mycket kreativ och fantasifull. Tillsammans med vuxna har hon förmågan att ge luft åt sina åsikter och känslor, något hon har svårigheter med i sällskap med jämnåriga. Hon uttrycker sig väl i rollspel och älskar att spela teater där hon även visar förståelse för andra människors situation och idéer.

Lärarna har anpassat arbetsmaterialet och använder lättlästa böcker för att stödja Jenny i skolarbetet, hon har även använt textförstoring och inlästa texter. Eftersom Jenny är ovillig att läsa tyst får hon läsa högt för andra. Hon är väldigt förtjust i musik som även visat sig fungera lugnande och avslappnande. Personalen har varit organiserad som ett arbetslag omkring Jenny för att anpassa miljö, undervisning och material med mera, så att hon ska kunna bli så framgångsrik som möjligt i skolan.

Bilaga 3

Vanliga misstolkningar av reaktioner hos elever med FASD

Beteende	Misstolkning	Korrekt tolkning
Motsträvighet	• Medvetet dåligt uppförande • Söker uppmärksamhet • Envishet	• Svårigheter att omsätta verbala tillsägelser till konkret handling • Förstår inte vad som förväntas
Upprepar samma misstag	• Medveten olydnad • Är manipulativ	• Kan inte koppla orsak och verkan • Kan inte se likheter • Svårigheter att generalisera
Kommer ofta för sent	• Är lat och slö • Dålig fostran • Medveten olydnad	• Förstår inte abstrakta begrepp som tid • Behöver hjälp att organisera
Sitter inte stilla	• Söker uppmärksamhet • Stör andra avsiktligt • Är medvetet trotsig	• Har stort rörelsebehov av neurologiska orsaker • Får för mycket sinnesintryck, är överstimulerad
Dåligt omdöme i sociala situationer	• Dålig fostran • Medvetet dåligt uppförande • Har varit utsatt för övergrepp eller blivit utnyttjad	• Kan inte tolka sociala signaler från jämnåriga • Vet inte vad man ska göra i olika situationer
Omotiverad/ olämplig fysisk beröring	• Medveten oförskämdhet • Är avvikande	• Över- eller okänslighet för beröring • Förstår inte sociala koder för olika former av relationer
Arbetar inte på egen hand	• Trotsar medvetet • Dålig uppfostran	• Dålig fysisk hälsa • Kan inte överföra verbala instruktioner till konkret handling

Källa: 1994, Debra L. Evenson, MA

Bilaga 4
Checklista: Anpassningsförmåga

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Uppmärksamhetsförmåga	Oftast	Ibland	Aldrig
Fullföljer uppgifter under lektionerna			
Förbereder sig för uppgifter (prov, läsövningar etc.)			
Har organisationsförmåga efter åldern			
Kan ge fler detaljer om man ber om förklaring eller beskrivning av något			
Förstår vinkar och antydningar			
Kan följa tråden och hålla sig till ämnet i en konversation			
Följer instruktioner från lärare och annan personal			
Tänker sig för			
Vet hur och när det är lämpligt att påbörja en aktivitet			
Reagerar normalt på intryck under lektionerna (blir ej överstimulerad)			
Kan kontrollera sitt uppförande i klassrummet			

Koppling mellan orsak och verkan	Oftast	Ibland	Aldrig
Verkar bry sig om hur man uppträder i klassrummet			
Visar åldersadekvat förmåga att se saker ur en annan synvinkel			
Kan se vad som kan bli följderna av en händelse innan den inträffar			
Förstår konsekvenser och vad de syftar till			
Har förmåga att ta lärdom av konsekvenser och ändra beteende			
Kan generalisera och använda samma beteende i likvärdiga situationer			

Social kompetens	Oftast	Ibland	Aldrig
Respekterar skolans regler			
Respekterar reglerna i klassrummet			
Har självkontroll som är normal för åldern			
Visar gott omdöme, exempelvis vid beslutsfattande			
Kan ta ansvar för sina handlingar			
Kan vänta på sin tur att tala eller göra något			
Klarar att dela med sig			
Kan skaffa och behålla kamrater			
Umgås mestadels med jämnåriga			
Reagerar normalt på förändringar i teoretiska situationer			
Reagerar normalt på förändringar i sociala sammanhang			
Ger adekvat känslomässig respons i en specifik situation			

Personliga färdigheter	Oftast	Ibland	Aldrig
Kan interagera adekvat med läraren vid instruktioner			
Reagerar adekvat på uppmärksamhet och beröm			
Reagerar adekvat på konstruktiv kritik			
Reagerar adekvat på antydningar från omgivningen			
Tar ansvar för egna handlingar			
Anpassar sig till ökad ljudnivå och stress			
Reagerar adekvat på ökad press			
Reagerar adekvat på förändringar av arbetsuppgifter			
Kan acceptera förändrade rutiner			
Anpassar sig till förändringar i den fysiska miljön eller rutinerna			
Anpassar sig till emotionella förändringar			

Kommentarer: _____

_____

_____

_____

_____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Bilaga 5
Checklista: Minnet

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Uppmärksamhetsförmåga	Oftast	Ibland	Aldrig
Använder strategier/metoder för att förbättra närminnet			
Använder strategier/metoder för att förbättra långtidsminnet			
Klarar av att överföra olika färdigheter till nya situationer			
Vet när det är lämpligt att överföra färdigheter i nya situationer			
Kan använda minneslistor effektivt			
Förstår förklaringar, instruktioner etcetera och kan återge med egna ord			
Kan fylla i korrekta ord som fattas i en mening			
Använder egna ord och sammanfattningar som stöd för minnet			
Minns händelseföljden i en berättelse			
Kan använda referenser, exempelvis uppslagsverk, effektivt			
Kan komma ihåg olika steg i ett förfarande			
Kan komma ihåg och lämna meddelande till en annan lärare/personal			

Kommentarer: _____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Bilaga 6

Checklista: Språk

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Språklig uttrycksförmåga	Oftast	Ibland	Aldrig
Artikulerar tydligt			
Har en åldersadekvat vokabulär			
Uttrycker tankar och uppfattningar i tal			
Använder språket för att exempelvis övertyga, planera eller fantisera			
Ger adekvata svar på olika typer av frågor			
Ställer frågor för att få tydligare instruktioner om det behövs			
Interagerar normalt med jämnåriga i sociala situationer			
Kan prata i telefon på åldersadekvat sätt			
Kan besvara frågor inom rimlig tid			
Kan ge närmare detaljer om någon ber om en förklaring			
Använder åldersadekvat meningsbyggnad			
Kan använda olika hjälpmedel för att skriva självständigt			
Kontrollerar och korrigerar sitt eget arbete			

Språklig förståelse	Oftast	Ibland	Aldrig
Uppskattar och har nöje av samtal och läsupplevelser			
Kan följa muntliga instruktioner			
Kan följa skrivna instruktioner			
Förstår idiom och tvetydigheter			
Förstår humor			
Förstår att samma budskap kan uttryckas olika, t.ex. att ”Hitta likheterna” är det samma som ”Hur är …. och …. lika?”			

	Oftast	Ibland	Aldrig
Lyssnar aktivt i klassrummet och ger respons			
Kan tydligt höra skillnad mellan olika ljud			
Associerar och generaliserar efter kategori, funktion eller fysisk likhet			
Är intresserad och uppskattar böcker			
Har åldersadekvat läsförmåga			
Kan fokusera på viktig information och avskärma andra stimuli			
Känner igen huvuddrag och viktiga fakta i textmaterial			
Visar en ökad medvetenhet om fakta, detaljer, känslor och värde			
Kan återberätta en händelse i ordningsföljd			
Kan uppskatta en författares särdrag och stil			

Kommentarer: _____

_____

_____

_____

_____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Bilaga 7
Checklista: Motorik

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Motoriska färdigheter	Oftast	Ibland	Aldrig
Känner inget motstånd mot att forma bokstäver och skriva			
Skriver och stavar ledigt			
Är intresserad av och tycker om fysiska aktiviteter			
Har åldersadekvat fysisk förmåga			
Kan röra sig, balansera och hantera redskap			
Deltar villigt i aktiviteter som stärker muskulaturen			
Kan gå, springa, ändra riktning och stanna i olika hasigheter			
Utvecklar sitt rörelsemönster vid enskilda övningar			
Utvecklar sitt rörelsemönster vid övningar tillsammans med andra			
Deltar aktivt i lagspel			
Är rörlig, säker, påhittig och precis i grovmotoriken			
Är rörlig, säker, påhittig och precis i finmotoriken			
Kan lösa problem/uppgifter genom att koordinera tanke och handling			

Kommentarer: _____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Bilaga 8

Checklista: Matematiska färdigheter

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Matematisk vokabulär	Oftast	Ibland	Aldrig
Använder korrekta ord och uttryck inom matematiken			
Förstår och kan förklara innebörden av termer			
Använder rätt talbegrepp			
Kan avgöra vilket räknesätt som ska användas för att lösa en uppgift			
Kan gå vidare från att räkna med konkret material till huvudräkning			
Visar åldersadekvat förståelse av fakta och de olika räknesätten			

Riktningsuppfattning	Oftast	Ibland	Aldrig
Förstår reglerna för i vilken ordning räkneuppgifter ska lösas			
Kan följa kolumner och rader			

Funktionsförmåga	Oftast	Ibland	Aldrig
Använder miniräknare på ett åldersadekvat sätt			
Klarar att hantera många tal på en och samma sida			
Har en uppfattning om matematiska moment och deras inbördes relation			
Kan hantera olika typer av frågeställningar på samma blad			
Kan besvara en fråga inom rimlig tid			
Kan ge kompletterande detaljer om någon ber om förklaringar			
Har åldersadekvat förmåga till logiskt och abstrakt tänkande			
Förstår att exakthet är viktigt			
Kan använda sina färdigheter för att lösa praktiska problem			

Tidsuppfattning	Oftast	Ibland	Aldrig
Använder ord och uttryck om tid på åldersadekvat sätt			
Kan bedöma tidens gång			
Kan säga vad klockan är			
Förstår att en ändring av tidsuppgift t.ex. ”före” i stället för ”efter” innebär en ändring av innebörden			

Pengabegrepp	Oftast	Ibland	Aldrig
Kan namn och valör på mynt och sedlar			
Kan bedöma hur mycket växel det blir över vid ett inköp			
Kan ge tillbaka rätt växel			
Kan arbeta med heltal, delar och decimaler			
Kan bedöma värdet av saker			
Förstår bank- och pengahantering			
Förstår innebörden av en budget			

Kommentarer: _____

_____

_____

_____

_____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Bilaga 9

Checklista: Naturvetenskap

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Naturvetenskaplig vokabulär	Oftast	Ibland	Aldrig
Använder korrekta ord och uttryck inom vetenskapliga ämnen			
Förstår och kan förklara innebörden av olika termer			
Kan gå vidare från konkret material till problemlösning ”i huvudet”			
Kapabel att återge, förklara och diskutera observationer med hjälp av tabeller, diagram etcetera			

Experiment	Oftast	Ibland	Aldrig
Visar intresse och tycker om vetenskapliga uppgifter			
Kan samla material för observation, undersökning och bedömning			
Har en åldersadekvat förståelse för vetenskapliga metoder			
Kapabel att göra jämförelser			
Kapabel att göra uppskattningar			
Kapabel att sortera och para ihop			
Kapabel att se mönster			
Kan besvara frågor inom rimlig tid			
Kan ge kompletterande detaljer om någon ber om förklaringar			
Visar åldersadekvat förmåga att tänka logiskt och abstrakt			
Förstår vikten av att vara noggrann			
Kan beskriva fynd på olika sätt			

Frågor	Oftast	Ibland	Aldrig
Är nyfiken på omgivningen			
Är nyfiken på vetenskapliga principer och processer			
Kan göra hypoteser och bedöma effekten av förändringar			
Visar förståelse för sig själv och andra			
Kan reflektera över egna iakttagelser			
Kan relatera iakttagelser till nya eller annorlunda situationer			
Förstår mönster och relationer mellan saker som finns i naturen, som är producerade eller mänskliga			

Kommentarer: _____

_____

_____

_____

_____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Bilaga 10

Checklista: Skapande verksamhet

Namn _____

Födelsedatum _____

Skola, klass _____

Konstnärliga färdigheter	Oftast	Ibland	Aldrig
Deltar entusiastiskt och spontant			
Kapabel att producera en stor mängd symboler och former			
Använder varierande konstnärliga uttrycksmedel			
Kan experimentera med färg, form och detaljer			
Kan experimentera med perspektiv, profilering och skala			
Skapar modeller av människor, djur och fordon			
Är medveten om proportioner och symmetri			
Använder åldersadekvat vokabulär			
Kapabel att bibehålla intresset tills ett projekt är slutfört			
Deltar med glädje i sång, dans och drama			
Använder instrument och lyssnar på musik			
Kan sjunga och röra sig i takt i en grupp			
Har utvecklat sångröst			
Kan hålla en ton			
Kommer ihåg långa sångtexter			
Samarbetar vid sång			
Samarbetar för att lyssna på andra			
Tycker om att framföra musik som gruppen har skapat			
Är medveten om takt, ton, volym och musikstil			
Kan läsa musiksymboler			
Kan känna igen och identifiera ljudet från vanliga instrument			
Ger korrekt respons på musik exempelvis genom kroppsrörelser			

	Oftast	Ibland	Aldrig
Har andra musikaliska erfarenheter än de från skolan			
Tycker om att experimentera med dramatisering i klassen/gruppen			
Är känslig och engagerad i dramatiseringar			
Kan improvisera i konstnärliga sammanhang			
Använder konstnärlig förmåga även i andra ämnen			

Kommentarer: _____

_____

_____

_____

_____

Noterat av, namn och titel: _____

Datum: _____

Frågor att diskutera kring tillsammans med föräldrar

Det första mötet är alltid mycket viktigt och ger bestående intryck. Det är därför angeläget att förbereda mötet på olika sätt, först och främst genom att hitta en tid som passar alla och använda en lokal som är ostörd och lämplig på andra sätt. Föräldrarna ska känna sig välkomna och en inbjudan till samarbete hjälper till att etablera en bra relation mellan föräldrar och personal. Några frågor som kan användas som utgångspunkt vid planeringen följer här.

Allmän information

- Vad tycker ni är viktigt för mig att veta om ert barn? (exempelvis hälsoproblem, medicinering och liknande)
- Vilka mål för framtiden, beträffande utbildning och annat, har ni för ert barn?

Metoder, stöd och hjälp

- Finns det några strategier/metoder som ni tycker fungerar bra tillsammans med ert barn?
- Behöver ert barn någon särskild terapi eller behandling utanför skolan? (Exempelvis tal-/språkträning, arbets-/fysioterapi eller rådgivning)
- Är barnet inskrivet vid habilitering eller har ni fått annat stöd innan skolstarten?
- Har ert barn fått specialundervisning tidigare?

Beteende

- Kan ni berätta om ert barns svårigheter och hur ni tror det kan ta sig uttryck i klassrummet?
- Vilka intressen eller fritidsaktiviteter har ert barn?
- I vilka situationer kan ert barn bli överstimulerat?
- Vad svarar ni andra barn som ställer frågor om att ert barn är annorlunda?

Bedömningar

- Vilka rapporter eller annan information tycker ni är viktig för mig att ta del av?
- Kan ert barn arbeta självständigt och i så fall hur länge?
- Vad är ert barn bra på?
- Vad tycker ni är viktigt att fokusera extra på under det här läsåret?

Hem och skola

- Är det något ytterligare som ni tycker jag borde veta, exempelvis ändrade familjeförhållanden eller andra stora förändringar i barnets liv?
- Vad kan vi underlätta för att få en gemensam linje att arbeta efter, både hemma och i skolan?
- Har ni några frågor till mig?

Anteckningar från första mötet

Datum

Elevens namn

Föräldrarnas telefonnummer

Namn och telefonnummer till viktiga personer som arbetar med barnet

Elevens pedagogiska behov

Elevens intressen, hobbys och starka sidor

Frågor och funderingar
Föräldrar

Frågor och funderingar

Lärare

Kortsiktiga mål

Långsiktiga mål

Övrig information och förslag